

KELÂMÎ BİR PROBLEM OLARAK FİİLÎ SIFATLAR*

Hikmet YAĞLI MAVİL **

Öz

Bu çalışmada Allah ile âlem arasındaki ilişkiyi açıklayan fiilî sıfat kavramı, kâinatın işleyişinden hareketle yaratmanın nasıl ve hangi sıfatla gerçekleştiği ve fiilî sıfatların kaynağı olarak da tekvin meselesi ele alınmıştır. Ayrıca Selefiyye, Mu'tezile, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezhebinin konu hakkındaki fikirleri ve görüşlerinin ispatında başvurdukları istidlâl yöntemleri ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sıfat, fiilî sıfat, tekvîn, mükevven, kudret.

THE ATTRIBUTES OF ACTION AS A KALAM THEOLOGICAL PROBLEM

Abstract

This article examines the concept of attribute of action which explains the relationship between Allah and the universe, how and by which attribute the creation takes place based on the matter of operation of the universe. During this study, the takwin issue is also dealt with as origin of the attributes of action. Additionally, the opinions of Salafiyya, Mutezila, Ashariyya and Maturidiyya schools about this issues and their methods of inferences used to confirm their views are studied.

Key Words: Attribute, attribute of action, takwin (creation), mukewwen (creature), power.

Giriş

Bizim Allah Teâlâ'nın sıfatları olarak bildiğimiz kelimeler O'nun kendisini insanlara tanıtmak için seçtiği kelimelerle, insanların Allah'a uygun olduğunu düşündükleri ve bu nedenle O'na atfettikleri sıfatlardan oluşmaktadır. Bu anlamda Allah'ın insanlara indirdiği ezeli kelâmında "sıfat" lafzı hiç geçmemekte, aksine müşriklerin politeist tanrı anlayışından söz edilirken Cenâb-ı Hakk'ın bu tür telakkilerden münezzehtir olduğunun beyânı sırasında "vsf" kavramı kullanılmaktadır.¹ Allah'ı nitelendiren ve övgü ifade eden kelimelerden ise "esmâ-i hüsnâ" olarak bahsedilmektedir.²

* Bu makale 2004 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin Fiilî Sıfatlar Anlayışı" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hikmetmavil@hotmail.com

¹ İlyas Çelebi, "Sıfat", *DİA*, XXXVII, 101.

² Kur'ân-ı Kerîm'de geçen esmâ-i hüsnâ âyetleri için bk. el-A'râf 7/180; el-isrâ 17/110; el-Haşr 59/24.

Hız. Peygamber ve sahâbe döneminde Allah'ın sıfatlarından değil Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi "isim"lerinden söz edilmekteydi. Fakat daha sonraları, dış tesirlerin etkisi altında sıfat kavramı, müslümanların literatürüne girmiş ve uzun tartışmaların odak noktası haline gelmiştir. Kimileri Allah'ın tevhîd ilkesini zedelememek için sıfatları zâttan farklı olarak görmezken, kimileri de Allah hakkında sıfatlar ispat etmişlerdir.³

Diğer sıfat türlerinden farklı olarak Allah-âlem ilişkisini açıklayan ve Allah için olumsuz olarak da kullanılabilen fiilî sıfatlar ise her ne kadar lafzî bir tartışma olarak görülse de mezhepler içerisinde geniş ihtilâf alanı oluşturmuştur. Hatta soru-cevap metoduyla rakiplerini yenmenin mahâret sayıldığı dönemlerde Allah'ın "tekvin" sıfatını ispat edebilmek ya da reddetmek için sayısız lügavî ve aklî izahlara gidilmiştir.

I-Fiilî Sıfatlar

Fiilî sıfatlar yaratmak-yaratmamak, rızık vermek-vermemek, azap etmek-etmemek gibi hem olumlu hem de olumsuz olarak Allah hakkında kullanılabilen fiiller olup "Allah'ın, zıtlarıyla da nitelenmesi mümkün olan sıfatlar" diye tanımlanmaktadır.⁴ Allah'ın fiilî sıfatları hakkında genellikle herkesçe kabul edilen önemli kâide şudur: Herhangi bir sıfatın olumsuz şeklini Allah'a isnât etmek, ilahlığa bir eksiklik getirmiyorsa, bu sıfat fiilî sıfat kabul edilir.⁵ Fiilî sıfatlar Allah'ın eşyâ ve âlemlerle, bir başka ifadeyle zâtı dışındaki dış dünya ile olan münasebetini ve tasarruflarını ifade eden sıfatlardır. Bu sıfatları belli bir sayıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Ancak kaynaklarda, "tahlîk" (yaratma), "terzîk" (rızık verme), "sevap ve ceza vermek" gibi sıfatlardan hem bu dünya, hem de âhiretle ilgili olanlarına sadece örnekler verilmiştir.⁶

Fiilî sıfatlar kelâm sisteminde Mu'tezileden Ehl-i sünnete, Eş'arîlerden Mâtürîdîlere fiilin bir kevn (oluş) olması hasebiyle arazlardan sayılması, yani ancak bir zamanda bâki kalması ve sonucunun hâdis olarak gerçekleşmesi nedeniyle tartışmalara konu olmaktadır.⁷ "Fiilî sıfatlar bahsi, derin bir bilgi gerektiren ve anlaşılması zor bir konudur" şeklindeki

³ Ebü'l-Vefâ Teftazânî, *Ana Konularıyla Kelâm* (trc. Şerafeddin Gölcük), Konya 2000, s. 117; Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, II, 487.

⁴ Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîlî'r-reşâd*, Beyrut 1985, s. 42; Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, İstanbul ts., s. 133; Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber* (trc. Hüseyin Erdoğan; nşr. Abidin Sönmez-Ömer Dönmez), İstanbul ts., s. 62; İlyas Çelebi, "Sıfat", *DİA*, XXXVII, 101.

⁵ Hüseyin Atay, *İslâmın İnanç Esasları*, Ankara 1992, s. 109.

⁶ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, İstanbul 1995, s. 164.

⁷ Çağfer Karadaş, *Bâkîllâni'ye göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Bursa 2003, s. 109.

Fahreddîn er-Râzî'nin sözü de meselenin izahındaki zorluğu dile getirmektedir.⁸

Ehl-i Sünnet kelâmının iki büyük âlimi Eş'arî ve Mâtürîdî, âlemin yoktan yaratıldığı, Allah'ın sıfatlar ile mevsuf ve muttasıf bulunduğu hususunda müşterek kanaatte olmasına rağmen fiilî sıfatlar konusunda farklı düşünmektedirler.⁹ Aslında Mu'tezile'nin sübûtî sıfatlar hakkındaki tavrı karşısında ortak tutum sergileyen iki Ehl-i sünnet âlimi arasındaki fiilî sıfat ihtilafı, lafzî bir ayrılıktan ibaret kabul edilmiştir. Örneğin Şâfiîlerin önemli âlimlerinden Sübkî bu ihtilâfın ne tekfir ne de bidatçilikle ithâmı gerektirmeyecek şekilde basit olduğunu söyler. Zirâ fiilî sıfatların ne varlığının ortaya konmasından ne de yokluğunun söylenmesinden Allah'a bir noksanlık gerekmez.¹⁰ Ali el-Kârî ve Gazzâlî'ye göre de fiilî sıfat hakkındaki tartışma dinin özünden olmayıp lafızdan ibaret bir ihtilâftır.¹¹ Aslında hiçbir mezhep Allah'ın ilim, kudret ve irâdesinin etkisini inkâr etmemekte, sadece bu etkiyi isimlendirip sıfat sistemi içinde yerleştirme hususunda değişik ifadeler kullanmaktadır.¹² Diğer taraftan Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebşiratü'l-edille* adlı eserinde bu meseleyi tafsilatlı bir şekilde ele alması ve Eş'arîlerin görüşlerini uzunca aktarıp onları iptale çalışması bu konuyu iki mezhep arasında tartışmalı hale getirmiştir.¹³

Yaratma denildiğinde iki varlık söz konusu olmaktadır. Bunlardan birincisi "yaratan" (hâlık), diğeri ise "yaratılan" (mahlûk) varlık. Böylece bu iki varlık arasındaki ilk ilişki olan "fiil" ise yaratanın kendi inisiyatifi ile başlamış olduğunu kabul ettiğimiz "yaratma" fiilidir. Burada söz konusu olan iki varlık, var olan ile var kılan arasında mâhiyet itibariyle mutlak bir farklılık vardır. Bu fark esasta birinin yapıcı (fâil), diğerrinin ise yapılan (mefûl) olmasıdır.¹⁴ Dolayısıyla fiilî sıfat tartışması mezhepler arasında "tekvin" sıfatı etrafında odaklanmaktadır. Tekvin fiil, halletme, icâd ve ihdâs gibi kelimelerle anlatılan mânayı ifade etmekte ve "yok olanı, yokluktan varlığa çıkarma" şeklinde târif edilmektedir.¹⁵

Bu noktada fiilî sıfatlar meselesindeki problem "kevn" olan fiilin, fâili olan Allah'a mı, yoksa mef'ûlü olan mükevvene mi ait olduğudur.

⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât şerhu esmâ'illahi teâlâ ve's-sıfât*, Mısır 1323, s. 25.

⁹ Metin Yurdağür, *Allah'ın Sıfatları*, İstanbul 1984, s. 227.

¹⁰ Sübkî, *es-Seyfu'l-meşûr fi Şerhi Akîdeti Ebî Mansûr*, (nşr. ve trc. M. Saim Yeprem), İstanbul 2000, s. 61, 78.

¹¹ Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*, s. 47; Gazzâlî, *Esmâ'ül Hüsnâ Şerhi* (trc. M. Ferşat), İstanbul ts., s. 41.

¹² Tefvik Yücedoğru, "Tekvin", *DİA*, XL, 390.

¹³ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 1993, I, 400 vd.

¹⁴ Halife Keskin, "İslâm Kelamında İlâhi Sıfatlar ve Yaratma", *Çukurova Ü.İ.F.D.*, s. 1, c.1, 2001, s. 69.

¹⁵ Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1999, s. 174.

Eş'arîlere göre fiil, kudret sıfatının taalluku olması, belli bir zaman diliminde gerçekleşmesi ve o zaman dilimi içerisinde bir tesirinin bulunması dolayısıyla hâdistir, bu haliyle de mükevvene aittir. Mâtürîdîlere göre ise her ne kadar fiilin eseri olan mükevven hâdis ise de eserin delâlet ettiği sıfat olan "hâlık" ve "halk" hâdis değildir. Çünkü fiil mefûl olan mükevvene değil fâil olan Allah'a nispet edilmekte ve Kur'ân'da Allah'ın hâlık (yaratıcı) ve râzık (rızkı veren) olduğuna dair ifadeler bulunmaktadır. Bu da bu fiilleri bünyesinde toplayacak kudret sıfatı dışında müstakil bir sığata yani "tekvin" sıfatına ihtiyaç duyurmaktadır."¹⁶

II- Mezhepler'e Göre Fiilî Sıfatlar

a) Selefiyye'de Fiilî Sıfat

Selefiyye Kitap ve sünnette yer alan bütün sıfatları "aklî" ve "sem'î" gibi ayırımlara gitmeden ve herhangi bir sayı ile de sınırlamadan kabul eder.¹⁷ İbn Teymiyye'nin "Ümmetin selefi ve imâmları" dediği Selef, teşbih ve ta'tîle sapmadan Allah'ın kendisi için ispat ettiği sıfatları olduğu gibi kabul etmişler, Allah'ın kendisi hakkında nefyettiği şeyleri de inkâra sapmadan reddetmişlerdir. Onların yolu, isim ve sıfatları kabul etmek, fakat bu konuda yaratılmışlara benzerliği reddetmektir. Bu teşbihi bulunmayan bir ispat ve ta'tîli bulunmayan bir tenzih metodudur.¹⁸

Sonradan "haberî" şeklinde isimlendirilecek olan sıfatlar ilk başlarda Selef tarafından fiilî sıfat olarak kabul edilmiştir. Onlara göre Allah'ın yed, vech, ayn sıfatı zatî sıfatlar gibi Allah'ın fiilî sıfatlarıdır. İhya, imâte, halk etme ve affetme nasıl Allah'ın fiilî sıfatları ise istivâ, nüzul, meci de öylece onun fiilî sıfatlarındandır. Zatî sıfatlar da fiilî sıfatlar da Allah ile kâimdir.¹⁹

Selefiyye'ye göre âlemde bir Allah, bir de Allah'ın işlediği şeyler vardır. İşlediği şeyler fiillerinin, fiilleri de sıfatlarının eseridir. Zatî sıfatlar Allah ile kâim olduğu gibi fiilî sıfatlar da, meşiyet ve kudretin taalluk ettiği sıfat da Allah ile kâimdir.²⁰

Selef Mezhebini yeniden ihyâ ve sistematik hale getirmesiyle tanınan ve bu mezhebin önemli sîmâlarından biri olan İbn Teymiyye, eserlerinde fiilî sıfatlarla ilgili bize genişçe bilgiler sunmuştur. Ona göre Eş'arîlerin söyledikleri gibi Allah'ın fiilî sıfatları fiil var olmadan önce

¹⁶ Çağfer Karadaş, *Bâkılânî'ye göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, s. 111-112.

¹⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*, Mısır 1899, I, 116.

¹⁸ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, (trc. M. Sait Şimşek-Ahmet Önkâl-İ. Hakkı Sezer), İstanbul 1988, III, 12-13; İbn Hazm, *el-Fasl*, I, 116.

¹⁹ İbn Hazm, *a.g.e.*, I, 116.

²⁰ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (nşr. Sabri Hizmetli), Ankara 1982, s. 280.

mecâzî değildir. Çünkü bu sıfatlarla Allah'ı nitelendirmek, kendisinden fiilin meydana geldiği kimsenin bu vasfa kemal noktasında sahip olması esasına dayanır. Oluşturulan fiilin kendisi ile ilgili değildir. Allah yapmayacak olsa bile, o fiile güç yetirmekle ve diğer bütün nitelendirilebilecek şeylerle nitelendirilir. Bu “doyuracak kadar ekmek, kesici kılıç, bu, ülkeler fatihidir, bu, ümmetin peygamberidir” gibi ifadelere benzer.²¹

İbn Teymiyye'ye göre Allah'ın zâtî itibariyle fiilden önce veya sonrasında, durumunda herhangi bir değişiklik olmaz. O'nun zâtı, fiillerinden dolayı herhangi bir değişikliğe uğramadığı gibi, kemal sıfatlarına da mahlûklar gibi, fiilleri dolayısıyla sonradan sahip olamaz. Nitekim Allah'ın vaktiyle yaratıcı olmadığı halde, sonradan yaratıcı olduğu söylenirse, o zaman O'nun için değişiklik söz konusu olur.²² O'nun yaratıcı ve kadîm olması, kendisinden ayrı olarak var etmiş olduğu mahlûkat sebebiyle değil, bilakis kendi zâtıyla kâim olan “halk” sıfatı sebebiyledir.²³ İbn Teymiyye'ye göre ümmetin çoğunluğu bu görüştedir ve bu konuda Selef ile Ehl-i sünnet âlimleri arasında herhangi bir ihtilaf olmamıştır.²⁴

b) Mu'tezile Mezhebinde Fiilî Sıfat

Mu'tezilîlere göre Allah'ın herhangi bir sıfatı yoktur, sadece O'nu vasıflandıranın nitelemesi veya O'na isim nispet edenin adlandırması vardır. Allah'ın isim ve sıfatları “Allah âlimdir veya kâdirdir (her şeye gücü yeten)” şeklinde bizim Allah hakkındaki sözlerimizden ibarettir.²⁵ Sıfat vasfın niteliği, isim de isim verenin isimlendirmesidir. Yani sıfat mutlaka mevsûfu ve vasfı, isim de müsemmâyı ve isim vereni gerektirdiği için sıfat ve ismin Allah'a atfedilmesi, beraberinde insanın varlığını da gerektirir.²⁶ Bu da ezelf olanın yalnız Allah bulunduğu düşüncesine aykırıdır.²⁷

Mu'tezile'ye göre Allah'ın en önemli sıfatlarından ikisi “kıdem ve birlik” sıfatıdır. O'nun sıfatları insanın sıfatlarına benzemez. Bu sebeple Mu'tezile Allah'a mahsus zâtî sıfatları “Allah zâtıyla haydır, zâtıyla âlimdir” şeklinde te'vîl etmişler,²⁸ Allah'ın ve dışındakilerinin kendisiyle

²¹ İbn Teymiyye, *İsim ve Sıfat Tevhidi*, (nşr. Abdulvahid Metin), İstanbul ts., s. 365-366.

²² İbn Teymiyye, *İsim ve Sıfat Tevhidi*, s. 366-367.

²³ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 368.

²⁴ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, III, 403.

²⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn* (nşr. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 172; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, (nşr. Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâgur), Beyrut 1410/1990, I, 61

²⁶ Ali Sami en-Neşşâr, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu* (trc. Osman Tunç), İstanbul 1999, II, 244.

²⁷ Muhammed Ammara, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu* (trc. Vahdettin İnce), İstanbul 1998, s. 79.

²⁸ Kemal Işık, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara 1967, s. 67.

vasıflandığı sıfat anlamına gelen fiilî sıfatları ise hâdis kabul etmişlerdir.²⁹ Allah hakkında nefyi câiz olmayan ve zıddına kudretin taalluk etmediği sıfatlar zatî sıfatlar,³⁰ Allah'ın zıddıyla vasıflanması câiz olan ve zıddına kudretin taalluk ettiği sıfatlar ise fiilî sıfatlardır. Örneğin rahmet, hubb (sevmek), irâde, halk (yaratmak), rızık, rızâ, emir, nehiy ve sıdk (doğruluk) gibi.³¹ Çünkü bu sıfatlar ihtiyaç halinde fiile döner ve sürekli olarak yenilenirler ve Allah ihtiyaç anında bir fiilde bulunduğu zaman bu fiile uygun olarak sıfat var olur.³²

Hem Mu'tezile ve hem de Eş'ariyye kelâmcılarına göre Allah mahlûkâtı ilâhî fiillerin kaynağını teşkil eden kudret sıfatının hâdis taallukuyla yaratmıştır. Çünkü fiilî sıfatlar Allah'ın zâtıyla kâim olmayıp hâdistir; canlıları yaratmak, rızık vermek, onları yaşatmak veya hayatlarına son vermek gibi fiiller ezeli kudret sıfatının yaratılmışlara taalluk etmesiyle meydana gelir. Bundan dolayı tekvin gerçek bir sıfat değildir. Her iki mezhebe göre de tekvinle mükevven aynı zaman içinde bulunur, mükevven hâdis olduğundan tekvin de hâdistir; dolayısıyla bu sıfatın zât-ı ilâhiyyeye nisbeti câiz değildir. Tekvinin sonucu yaratmaksa bu kudret sıfatıyla gerçekleşmektedir.³³ Diğer taraftan Eş'ariyye ve Mu'tezile arasındaki asıl ihtilâf hangi sıfatların fiilî sıfat kapsamına dâhil olduğudur. Örneğin Ehl-i sünnet âlimlerinin zatî sıfatlar içerisinde ele aldıkları ve Allah'ın zâtıyla kâim sıfatlardan saydıkları "irâde" ve "kelâm" sıfatı Mu'tezileye göre fiilî sıfatlarından olup, diğer fiil sıfatlar gibi hâdistir ve Allah'ın zâtıyla kâim değildir.³⁴ Benzer şekilde Mu'tezile'nin fiilî sıfat içerisinde değerlendirdiği pek çok sıfat Eş'ariyye göre irâde sıfatı içerisinde değerlendirilmektedir.

Mu'tezile'nin tanımından yola çıkılırsa fiilî sıfatlar halin ve şahsın değişmesiyle müspet veya menfi olarak kullanılır.³⁵ Dolayısıyla tıpkı arazlar gibi fiilî sıfatlar da belli bir zamanla kayıtlı olduğu için hâdis kabul edilir.³⁶ Örneğin Mu'tezile âlimlerinden Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830) "kadume, yekdumu" fiilinden türediği gerekçesiyle "kadîm" sıfatının Allah hakkında kullanılmayacağını söyler. Çünkü fiiller zamana

²⁹ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara 2000, s. 160.

³⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn* s. 508; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2002, s. 65; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, I, 402.

³¹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, I, 404; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 508; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 65; Nureddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn* (trc. Bekir Topaloğlu, Mâturidiye Akâidi), Ankara 1998, s. 72.

³² Talat Koçyiğit, *Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1984, s. 134.

³³ Tevfik Yücedoğru, "Tekvin", *DİA*, XL, 389.

³⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 583; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman-Ahmed Ebû Hâşim), Kahire 1988, s. 529.

³⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 65.

³⁶ Çağfer Karadaş, *Bâkılânî'ye göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, s. 110.

bağlıdır ve zamana bağlı olan bir fiilden türeyen sıfat da aynı niteliği taşıyacağından onun Allah'a nisbet edilmesi geçicilik ve hudûs düşüncesini akla getirir.³⁷ Mufaddıl (fazîletlendiren), munîm (nimet veren) ve muhsîn (iyilik eden) gibi Allah'ın fiillerinden türeyen, mâbûd (ibadet edilen) ve meduvv (davet olunan) gibi insanların fiillerinden türeyip Allah'a atfedilen isimler de Allah için tercih edilmesi uygun görülen sıfatlar da fiilî sıfat kapsamı içerisine girmektedir.³⁸ Benzer şekilde Allah'ın mütekellim (konuşan), râzî (râzı olan), sâhit (kızan), muhabbet, âdil, musavvir (yarattığı varlıklara şekillendiren), muhayyi (hayat veren), mümeyyit (öldüren), âmir (emreden), nehiy (yasaklayan), medh (övmek), zem (yermek),³⁹ rahmân, rahîm, halîm, kerîm (keremi bol), muhsîn, sâdık, ve mürîd sıfatı fiilî sıfatlar içerisinde. Muammer b. Abbâd "rahîm" sıfatını, Hüseyin Neccâr cimriliği nefyetmek için "cevâd (cömert)" sıfatını, Bişr b. Mu'temir ise "itaate olan mürîd" sıfatını ezeli kabul ederken⁴⁰ Mu'tezile'nin Bağdat kolu Allah'tan irâdeyi nefyetmiş, Basra kolu ise O'nun bir yerde olmaksızın yaratılan bir irâdesinin bulunduğunu kabul etmiştir.⁴¹

"Hâlık, râzık, muhsîn ve cevâd" gibi fiilî sıfatların Allah hakkında vasıflanmasında da görüş birliği yoktur. Abbâd b. Süleyman'ın bulunduğu ilk grup "Allah ne hâlıktır- ne de değildir" diyerek ne olumlu ne de olumsuz tavır sergilerler. Ebû Ali el-Cübbâî'nin yer aldığı ikinci grup, "Allah ezelde hâlık ve râzık değildir" demişler, ama zıtları Allah'a noksanlık getirecek sıfatları da yanlış anlaşılmasını önlemek amacıyla zıtlarıyla birlikte zikretmişlerdir. Örneğin "Allah âdil de câir de, halîm de zıddı sefih de değildir". Hâlık ve râzık için yanlış anlaşılma olmadığından Allah hâlık değildir denilebilir. Bağdat ve Basra Mu'tezilîlerin yer aldığı üçüncü grup ise "Allah hâlık ve râzık değildir" demişler, ama Allah'ın âdil, muhsîn, cevâd, sadık ve halîm olmadığını da kabul etmemişlerdir.⁴²

Fiilî sıfatlar Mu'tezile'den başka Eş'arîye, Mu'tezile, Neccâriye, Küllâbiye, Kerrâmiyye ve Kalânisiye mezheplerince de hâdis kabul edilmektedir.⁴³

c) Eş'arî Mezhebinde Fiilî Sıfat

Eş'arî kelâm bilginleri Allah'ın sıfatlarını zatî sıfatlar ve fiilî sıfatlar olarak iki bölümde incelemişler,⁴⁴ çoğu kez zatî ve mânevî sıfatların her

³⁷ Zühdi Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, Beyrut, 1990, s. 62.

³⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 509.

³⁹ Eş'arî, *a.g.e.*, s. 185.

⁴⁰ Eş'arî, *a.g.e.*, s. 507-509.

⁴¹ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*), Ankara 1991, s. 262.

⁴² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s.187.

⁴³ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebssiratü'l-edille*, I, 400-401.

ikisine birden zâtî sıfatlar demişlerdir.⁴⁵ Zâtî sıfatlar Allah ile kâim olup kadîmdir. Fiilî sıfatlar ise “halk” fiilinden türemiş hâlık, rızık fiilinden türemiş râzık gibi kendisi dışındaki bir kelimedenden (mâna) türemiş olduğu için hâdistir.⁴⁶ Fiilî sıfat müessirden esere nispetle akılda meydana gelen sübjektif ve göreceli bir durumdur.⁴⁷ Allah’ın zâtıyla kâim olmayıp sonradan olan niteliklerdir.⁴⁸ Bu sıfatlar olumsuz olarak kullanıldığında Allah için bir noksanlık gerektirmez⁴⁹ ve Allah Teâlâ fillerinden çıkarılan bu isimlerle de vasıflandırılmaz.⁵⁰

Aslında Eş’arîlere göre fiilî sıfatların hâdis kategorisinde değerlendirilmesi onların yaratmayı Mâtürîdîlerden farklı olarak “tekvin” sıfatına değil de “kudret” sıfatına atfetmelerinden kaynaklanmaktadır. Zirâ onlara göre icâd etmek, yaratmak ve bil-fiil varlığa getirmek, Allah’ın “kudret” sıfatıyla gerçekleşir. Allah mahlûkatı ilâhî fiillerin kaynağını teşkil eden kudret sıfatının hâdis yönüyle yaratmıştır. Canlıları yaratmak, rızık vermek veya hayatlarına son vermek gibi fiiller ezeli kudret sıfatının yaratılmışlara taalluk etmesiyle meydana gelir. Bundan dolayı “tekvin” gerçek bir sıfat değildir. Bilakis kudret, Allah ile kâim, Allah’ın ilim ve irâdesine uygun olarak mümkünâtı var ve yok eden, ezeli bir sıfattır.⁵¹

Allah’ın fiilleri ile zâtı arasında bir ayırma giden Eş’arî, Allah’ın zâtının sürekli var olduğu halde fiillerinin yokluğunun düşünülebileceğini söyler.⁵² “Tekvin” sıfatının işlevini de “ilim, irâde ve kudret” sıfatına yükleyen Eş’arî’ye göre “Allah Teâlâ, ezelde yaratıcı olarak değil, yalnızca ilim ve kudret sıfatının varlığıyla yaratmaya kâdir olmakla vasıflandırılabilir.”⁵³ “Gerçekte yaratıcı Bârî Teâlâ olunca yaratmada O’na bir başkası ortak olamaz. O’nun en özel vasfı yaratma kudretidir”⁵⁴

⁴⁴ Fahreddîn er- Râzî, *el-Muhassal* (trc. Hüseyin Atay, *Kelam’a Giriş*), Ankara 1978, s. 75.

⁴⁵ Sübkî, *Seyfu’l-Meşhûr*, s. 79.

⁴⁶ Lekkânî, *Şerhu cevheri’t-tevhîd*, Mısır 1955, s. 119.

⁴⁷ Şeyhizâde, *Nazmu’l-ferâid ve cem’ul-fevâid*, Mısır ts., s. 17; Emrullah Yüksel, “Eş’arîler ile Mâtürîdîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları”, *AÜİFD.*, s. 11, s. 11, Ankara 1992, s. 8.

⁴⁸ Ebül-Berakât en-Nesefî, *el-Umde* (trc. Temel Yeşilyurt, *İslam İnançının Ana Umdeleri*) Malatya 2000, s. 41.

⁴⁹ Cürcanî, *et-Ta’rifat*, s. 133.

⁵⁰ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, s. 266.

⁵¹ Şeyhizâde, *Nazmu’l-ferâid*, s. 9; Tefvik Yücedoğru, “Tekvin”, *DİA*, XL, 389; Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, Ankara 1973, s. 214; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 278; Abdüllatif el-Harpûtî, *Tenkihü’l-kelem fi Akâid-i Ehl-i İslâm*, (trc. İbrahim Özdemir-Fikret Kahraman) s. 187.

⁵² İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti’ş-şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî* (nşr. Daniel Gimaret) Beyrut 1987, s. 139, s. 268.

⁵³ Cüveynî, *Kitâbü’l-irşâd* (nşr. Esad Temim), Beyrut 1985, s. 144.

⁵⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, s. 86.

şeklindeki sözü, Eş'arî'nin yaratma hâdisesinin “tekvin” ile değil, “kudret” sıfatı ile gerçekleştiği düşüncesine sahip bulunduğunu göstermektedir.⁵⁵

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî fiilî sıfatlar konusunda gâibi şâhide kıyaslar. Ona göre şâhitte yazı, ancak yazma fiili ile, bina ancak binayı yapanın fiiliyle, mefûl de ancak fâilin fiiliyle birlikte meydana gelir. Gâipte de durum aynıdır, Allah ancak yaratma fiiliyle hâlık, rızık verme fiiliyle râzık olur.⁵⁶ Dövenin olup dövülenin olmaması, kırmak fiilinin bulunup da kırılanın bulunmaması imkânsızdır. Fiil ile mefûl, yapma ile yapılan iş birbirinden ayrılamaz ve biri bulunmadan diğeri de bulunamaz. Dolayısıyla tekvin ile mükevven ve fiil ile mefûl birdir. Tekvin ezelde Allah'ın sıfatı olsaydı Allah ezelde mükevvin olur ve böylece O'nun yarattığı kâinat da ezeli hale gelirdi.⁵⁷ Mâtürîdî kelâmcısı Pezdevî Eş'arî'nin en hatalı görüşünün fiilî sıfatlar olduğunu ve onun bu konuda birden fazla eser kaleme aldığını söyler. Bu görüşünden dolayı da İmâm Mâtürîdî'yi Eş'arî'den daha faziletli bulur.⁵⁸

Diğer taraftan Eş'arî Mu'tezile'den farklı, İbn Küllâb'ın etkisinde kasd, ihtiyâr, rızâ, muhabbet, gazab, suht, adâvet (düşmanlık), kerâhet ve rahmet sıfatlarının “irâde” sıfatı içerisinde Allah'a nispet edilebileceğini belirtir; hatta o, Mu'tezile dışında hiç kimsenin bu sıfatları hâdis kabul etmediğini de hatırlatır.⁵⁹ Zirâ Allah'ın rızâsı ezeli olduğu gibi gazabı da ezeldir. Kim Allah'ın rızâsına uygun şekilde davranarak hayrı kolaylaştırırsa Allah ondan râzı olmuştur. Allah'ın kızdığı kimse ise cezayı hak eden kâfir ve kâfirin küfrüdür.⁶⁰ Allah'ın mü'minlerden râzı olması onlar için sevap ve övülmeyi, kâfirlere kızması ise onları cezalandırmayı irâde etmesi demektir.⁶¹

“Fiil” ile “sıfatı” birbirinden ayırarak bu sorunu çözmeye çalışan⁶² Bâkillânî ise “fiilî sıfatlardan maksadın, Allah'ın daha bir fiil haline getirmeden önce muttasıf bulunduğu bütün sıfatlar olduğunu belirtir. O “bunlar bu durumda kaldıkları sürece kadîmdir”⁶³ demek suretiyle Allah'ın

⁵⁵ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi* (trc. Şerafeddin Gölcük), 1983, s. 101-102.

⁵⁶ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Şerhü'l-Fıkhî'l-ıbsât* (nşr. Hans Daiber), Tokyo 1995, s. 142-143.

⁵⁷ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, I, 405.

⁵⁸ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 100.

⁵⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 578.

⁶⁰ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 69, 74-75.

⁶¹ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 45. Bu görüşe çok daha önceleri karşı çıkan Ebü Hanîfe, Allah'ın gazâbının cezalandırma; rızâsının da sevap verme mânalarına gelemeyeceğini belirtmiştir (bk. Ebü Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ıbsât*, s. 50). Dolayısıyla İbn Küllâb ve Eş'arî'nin gazâbı Allah'ın cezalandırmaya olan irâdesi, rızâyı da Allah'ın sevabı irâde etmesi şeklindeki yorumları onları Mâtürîdîler'den ayırmaktadır.

⁶² Çağfer Karadaş, *Bâkillânî'ye göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, s. 110.

⁶³ Bâkillânî, *Kitâbü Temhîdî'l-evâil ve telhîsî'd-delâil* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1987, s. 299.

Kur'ân'da kendisini vasıflandırdığı "hâlık, râzık, mun'îm" gibi sıfatları zatî ve ezeli kabul ederken bunların fiilleri olan "halk, rızık" gibi sıfatları ise fiilî sıfat kabul edip hâdis kategorisinde değerlendirmektedir. Çünkü bunlar zaman, mekân, varlık ve yokluk" durumlarına göre değişmektedirler. Değişime konu olan şeylerin ise sıfat olması imkânsızdır.⁶⁴

Cüveynîye göre "hâlık", "yaratmak" anlamındaki "halk"ın bir ismi değil yaratıcı olan Allah'ın bir ismidir. Allah yarattığı için "hâlık" ismini almıştır, ancak "halk" gelip geçici kevn cinsinden bir araz olması sebebiyle yaratılmış olana ait bir sıfattır, dolayısıyla Allah'a izâfe edilemez. Öte yandan Allah ezelde "hâlık" ismiyle sıfatlanamaz, çünkü yaratma ezelde olan bir gerçeklik değildir.⁶⁵ İsimlerden hareketle sıfatlar ispat edildiği için "hâlık"ın anlamı kendisinde "halk" sıfatı bulunandır. Cüveynî Eş'arî kelâmcılarının işte bu sebepten dolayı yani, Allah'ın ezelde bir "halk" sıfatının ve buna bağlı olarak da mahlûkun bulunmaması nedeniyle "Allah ezelde hâlıktır" demedikleri bilgisini nakleder.⁶⁶

Yaratmanın Allah'ın kudret sıfatıyla gerçekleştiğini vurgulayan Bağdâdî ise hâlık, râzık ve âdil gibi isimlerin fiillerden türediğini belirtir. Dolayısıyla bu fiiller ortaya çıkmadan önce Allah Teâlâ bu isimlerle vasıflandırılmaz. Bir de "hakîm" gibi iki yönü bulunan isimler vardır. Örneğin hakîm sıfatından ilim anlamına gelen "hikmet" kastedilirse ezeli, O'nun fiillerinin hikmeti anlamında kullanılırsa hâdistir.⁶⁷

Gazzâlî de "râzık hâlık, cevâd, muîz ve muzîl" gibi Allah'ın fiillerinden türeyen isimlerin ezeli olup olmadığı konusunda ihtilaf edildiğini söylemiş, bu konuda Aristo felsefesinin terimleri olan "bilkuvve" ve "bilfiil" kavramlarını kullanmasına rağmen fiilî sıfatlar konusunda Mâtürîdî'den farklı olmayan açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁸ O'na göre kındaki kılıç "keskin" olarak isimlendirilir. Bu kılıç, kesme işini kolayca gerçekleştirince bu kez kolay kesmesinden dolayı "keskin" diye adlandırılır. Kılıç kında iken bilkuve keskindir. Kesme işini yaptıktan sonra bilfiil keskindir. Buna uygun olarak daha kında iken kılıca "keskindir" denmesine sebep olan mânaya göre Allah'ın ezelde hâlık diye isimlendirilmesi doğru olur. Zirâ yaratma fiili için gerekli şartlar ezelde vardır.⁶⁹

⁶⁴ Bâkîllânî, *et-Temhîd*, s. 246.

⁶⁵ Cüveynî, *el-İrşâd*, (nşr. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmunîm Abdülhâmid), Bağdat 1950/1369, s.144.

⁶⁶ Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 136.

⁶⁷ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 266.

⁶⁸ Fethullah Huleyf, *Kitabu't tevhîd, "mukaddime"*, Beyrut 1976, s. 37.

⁶⁹ Gazzâlî, *el-iktisâd fil itikâd* (trc. Ömer Dönmez), İstanbul ts., s. 145-146.

Sonuçta Eş'arî'nin Mu'tezile görüşleri istikametinde fiilî sıfatların hâdis olduğu şeklinde pek de bariz olmayan kanaati karşısında daha sonraki Eş'arî kelâmcıları bu görüşü daha açık ifadelerle dile getirmişler, fakat ortaya çıkan problemi çözebilmek için açıklama yapma ihtiyacı hissetmişlerdir. Neticede Mâtürîdî'nin kastettiği ve onlara göre farklı ifadelerle belirttiği görüş istikametinde bir yorum getirerek her iki mezhebin görüşlerini esasta birleştirmişlerdir.⁷⁰

Kitâbü't-Tevhîd mukaddimesinde Mâtürîdî'nin ifadeleri ile Bâkılânî ve Gazzâlî'nin ifadelerini karşılaştıran Fethullah Huleyf, görüş ihtilâfının lafızdan ibaret, kastedilen mânaların da hemen hemen aynı şeyler olduğunu söylemektedir.⁷¹ Çünkü Mâtürîdî bu konuda fiilî sıfatların ezeli olduklarını, ancak bunların, ma'lûm, mûrad, makdûr ve mükevven gibi, hâdisâta taallukları itibariyle hâdis olduklarını ve kadîm oldukları zannına kapılmamak için hudûs anlarının zikredilmesi gerektiğini söylemiştir.⁷²

Fahreddin er-Râzî ise tekvinin kadîm veya hâdis olabileceği konusunda, tekvinin mahiyetinin ortaya konmasından sonra hüküm vermenin doğru olacağı kanaatindedir. O doğrudan bir görüş ortaya koymak yerine tekvinin hâdis oluşuna bir dizi öncül ve delille istidlâlde bulunmayı tercih eder. Tekvinden maksat kudretin makdûrdaki etkisi ise, bu göreceli bir sıfattır. Nisbî olan şeyler ise ancak bağlı buldukları şeylerle birlikte vardır. O halde tekvin hâdistir. Eğer bununla kastedilen eserin var oluşuna tesir eden müessir bir nitelik ise, bu da kudretin kendisidir. Eğer üçüncü bir mana kastediliyorsa bunun açıklanması gerekmektedir.⁷³

Görüldüğü gibi Eş'arîler, ilahî fiillere müstakil bir sıfat statüsü tanınmasına gerek görmemişler, ilim sıfatına irâde ve kudretin eklenmesiyle ilâhî fiiller sisteminin tamamlanabileceğini kabul etmişlerdir. Buna göre fiiller doğrudan sıfat olmayıp ilim, kudret ve irâdenin bir anlamda fonksiyonlarını temsil ettiğinden kadîm değil hâdistir ve pek tabii olarak zât ile kâim değildir.⁷⁴

d) Mâtürîdî Mezhebinde Fiilî Sıfat

Mâtürîdîlere göre zatî sıfatlar ezeli olduğu gibi fiilî sıfatlar da ezeli ve ebedîdir. Sıfatların zatî ve fiilî olmaları yönünden aralarında hiçbir fark

⁷⁰ Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal* s. 179; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1997, s. 277; Metin Yurdağur, *Allah'ın Sıfatları*, s. 228.

⁷¹ Fethullah Huleyf, "*mukaddime*", s. 37.

⁷² Fethullah Huleyf, "*mukaddime*", s. 37; Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhîd*, s. 62.

⁷³ Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal*, s. 179.

⁷⁴ Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, II, 492.

yoktur. O'nun sıfat ve isimlerinden hiç biri sonradan var olamaz. Çünkü Allah zâtı gereği zorunlu bir varlıktır. Eğer O'na bir sıfat sonradan gelmiş olacak olsaydı bu Allah için noksanlık olurdu. Allah ise bundan münezzehtir. Allah yaratmadan önce hâlık, rızık vermeden önce de râzıktır.⁷⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyet bu hususa işaret ettiği gibi Allah'ın fiilî sıfatlarının ezelf olduğu konusunda müslümanlar görüş birliği içerisindedir (icmâ).⁷⁶

Konuya Mu'tezile ve Eş'arîyye'den farklı yaklaşan Mâtürîdiyye kelâmcıları, Allah'ın ilim sıfatının sadece nesne ve olaylardaki bilinmezliği kaldıracı bir özellik taşıdığını, kudretinin mümkünin bütün türlerine güç yetirdiğini, irâdesinin ise bunların zamanlaması ve türlerden birinin tercihi için gerekli olduğunu belirtip Allah'ın bu sıfatlardan ayrı şekilde tekvin sıfatıyla kâinatı yoktan var ettiği görüşünü benimsemiştir. Mâtürîdîler'e göre kudret eserin var oluşuna müessir bir sıfat değil, kâdirin bir fiili yapabilme gücüdür. Bilfiil yaratma kudretle değil tekvin sıfatıyla gerçekleşir. Yani Allah irâdesiyle tercih etmekte, kudretiyle güç yetirmekte ve tekvin sıfatıyla da yaratmaktadır.⁷⁷

Zât ve sıfat meselesi Ebû Hanîfe'nin çağını en fazla meşgul eden kelâmî meselelerden biridir. Ebû Hanîfe Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd ile çağdaş olduğu gibi Cehm b. Safvan'la da aynı dönemde yaşamıştır. Vâsıl'ın "Allah'ın zâtı dışında hiçbir şey ebedî değildir. O'nun sıfatları sonradan ortaya çıkmıştır" görüşüne karşılık Ebû Hanîfe "Allah isim ve zâtî-fiilî sıfatlarıyla birlikte nasıl idiye öyledir. Ne bir ismi ne de sıfatı sonradan olma değildir" görüşünün savunucu olmuştur.⁷⁸ O *el-Fıkhu'l-ekber* adlı risâlesinde sıfatları ilk defa zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayırmış, Mu'tezile'nin aksine bütün sıfatları ezelf kabul etmiştir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe, erken sayılabilecek bir dönemde Allah'ın sıfatları arasında bu ince ayırımı yapan ilk kişi ünvanını taşır.⁷⁹ Ona göre "Allah isimleri, zâtî ve fiilî sıfatlarıyla daima var olmuş ve olacaktır. Allah'ın zâtî sıfatları hayat, kudret, ilim, sem', basar ve irâdedir. Fiilî sıfatlar ise tahlîk, terzîk, inşâ, ibda', sun' ve diğerleridir."⁸⁰ Bu sözleriyle Allah'a atfedilmiş nitelikler için "sıfat" kelimesini tercih eden Ebû Hanîfe,⁸¹ ilâhî sıfatlar meselesinde Selef'ten farklı bir açıklama tarzı geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda zâtî sıfatları da yedi sayısıyla sınırlama yoluna gitmiştir.⁸² Ebû Hanîfe'nin

⁷⁵ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, I, 405 vd; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 100 vd.

⁷⁶ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 105.

⁷⁷ Tefvik Yücedoğru, *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış*, Bursa 2006, s. 122.

⁷⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber* (nşr. ve trc. Mustafa Öz), İstanbul 1992, s. 55.

⁷⁹ Ali Sâmi en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu* I, 332.

⁸⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 56; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, I, 410.

⁸¹ Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s. 55.

⁸² İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 140.

burada zatî sıfatları sınırlandırmasına karşılık fiilî sıfatlarda “ve diğerleri” ifadesini kullanmak suretiyle sayısal bir sınırlama yapmadığı da dikkati çekmektedir. Benzer şekilde Ebû Hanîfe’nin “Allah yaratması ile daima hâlıktır, yaratmak O’nun ezelde sıfatıdır. Fiili ile ezelde fâildir, fiil O’nun ezelde sıfatıdır. Fâil Allah’tır. Yapılan şey mahlûktur. Allah yaratmadan önce de hâlık, rızık vermeden önce de râzık idi. Yüce Allah’ın fiili ise mahlûk değildir. Allah’ın ezeldaki sıfatları mahlûk ve sonradan olma değildir.”⁸³ şeklindeki sözleri kendi döneminde fiil-mefûl aynılığının ve fiilin mefûlü gerektirip gerektirmeyeceği meselesinin tartışılmakta olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Sübkî, Mâtürîdîlerin fiilî sıfatlar konusunda tek başlarına kaldıklarını söylese de⁸⁴ Neseff’ye göre, fiilî sıfatlar, özellikle de tekvin sıfatı, sonradan ortaya atılan bir mesele olmayıp, aksine Ebû Hanîfe’den beri devam eden ortak bir anlayıştır.⁸⁵

Mâtürîdîler her iki çeşit (zatî-fiilî) sıfat arasında fark görmediklerinden ötürü bunların ayırımı da onlar için bir problem olmamıştır. Nitekim Allah kendisini “fe’âlû’n-limâ yürîd (Rabbin dilediğini yapandır)”⁸⁶ şeklindeki âyet-i kerîmede “fiil” ile nitelendirmiş ve fiilî sıfatların gerçek olduğunu buyurmuştur.⁸⁷

Mâtürîdîlere göre fiilî sıfat meselesini şöyle özetlemek mümkündür:

Fiilî sıfatlar gerçek olup kudret ve irâdenin hâdis taallukundan ibâret değildir.⁸⁸ Fiilî sıfatlar, Allah’ın zatıyla kâim ezeli olan fiil ve tekvin sıfatına râcidir. İmâm Mâtürîdî de Allah’a fiil ve ilim sıfatları isnâd edildiği zaman kendisinin bu sıfatlarla ezelde muttasıf olması gerektiğini söylemiştir.⁸⁹ Mu’tezile ve Eş’ariyyenin iddia ettiği gibi halk ve mahlûk, tekvin ve mükevven bir değildir. Onların bu konuda delil gösterdiği bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Oysa ben onları ne göklerin ve yerin yaratılmasında ne de kendilerinin yaratılmasında hazır buldurdum.”⁹⁰ Bu âyette halk mahlûka izâfe olunmakla birlikte yaratma

⁸³ Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s. 55; Beyazîzâde, *el-Usûlü’l-münife*, (nşr ve trc. İlyas Çelebi), İstanbul 2000, s. 105.

⁸⁴ Sübkî, *Seyfu’l-Meşhûr*, s. 77.

⁸⁵ Ebû’l-Muîn en-Neseffî, *Tebseratü’l-edille*, I, 410.

⁸⁶ Hud 11/107.

⁸⁷ Beyazîzâde, *İşarâtü’l merâm min İbârâti’l-İmâm* (nşr. Yusuf Abdürrezzâk) Kahire 1949, s. 216.

⁸⁸ Tefik Yücedoğru, “Tekvin”, *DİA*, XL, 389.

⁸⁹ Beyazîzâde, *İşarâtü’l-merâm*, s. 213.

⁹⁰ el-Kehf 18/51.

ve yaratılan ayrılmıştır.⁹¹ Eş'ârîlerin söylediği gibi fiilî sıfatlar fâilin mefûle nispetinden akılda meydana gelen izafî bir durum da değildir.⁹²

Fiilî sıfatları “tekvin” sıfatıyla özetleyen Mâtürîdî kelamcılarına göre Allah'ın yaratması yerine göre var etmek, yerine göre yok etmektir, kimini yaşatmak, kimini öldürmek, birini zengin yapmak ve diğerini fakir kılmaktır. Kâinatta meydana gelen ne kadar iş, ne kadar eylem varsa, bunları ne tür ifadelendirmek mümkünse o kadar ilahî fiil var demektir.⁹³ Nitekim Kur'ân başından sonuna kadar Allah'ın fiillerine ait delillerle doludur. Allah'ın fâil olduğuna inanmak vâciptir. Zirâ bu övgü ve yücelik sebeplerindedir. Bunun karşıtı yerme ve küçültmedir.⁹⁴ Eser veya netice yaratma, hayat verme ve öldürme gibi farklı çeşitlerde olsa da bunların hepsi tek bir sıfatın sonucudur, o da tekvidir.⁹⁵

Ebû Hanîfe'nin akâide dair görüşlerine paralel olarak kendisinden sonra eser kaleme alan Mısır fakîhi meşhur Ebû Câfer et-Tahâvî (ö. 321/933), önce Şafiî fikhını tahsil etmiş, sonra Ebû Hanîfe'nin metodunu benimseyerek Hanefiyye'ye intikal etmiş ve akâide Hanefiyye'nin imâmlarından olmuştur.⁹⁶ Ehl-i Sünnet akîdesini, Hanefî mezhebine göre açıklamak üzere telif ettiği⁹⁷ akâid kitabı “*el-Akâdedü't-Tahaviyye*” adlı eser henüz kelâm üslubuna bürünmemiş, Ehl-i sünnetin selef akîdesini özetlemektedir.⁹⁸

Tahâvî, Ebû Hanîfe gibi Allah'ın bütün sıfatlarıyla mahlûkatından önce kadîm ve ezeli olduğunu ve O'nun bu sıfatları mahlûkâtın yaratılması ile hak etmediğini belirtir. Allah Teâlâ, zâtî sıfatlarıyla beraber nasıl ezeli ise aynı şekilde o sıfatlar üzere daima ebedîdir.⁹⁹

Tahâvî'nin eserini şerh eden İbn Ebi'l-İzz (ö. 780/1379) ise bu ibârenin şerhinde açıklamalarda bulunur ve Allah'ın halk, tasvîr, ihyâ, imâte, kabz, istivâ, ityan, mecî, nüzul, gazab ve rızâ gibi fiilî sıfatlarla ezeli olarak muttasıf bulunduğunu belirtir. Bu açıklamada haberî olarak isimlendirilecek sıfatların fiilî sıfat içerisinde değerlendirildiği de dikkati çekmektedir. İbn Ebi'l-İzz İmâm Mâlik'in “Allah arşa istivâ etti” âyetinin anlamı sorulduğunda “istivâ mâlumdur, keyfiyeti meçhuldür” şeklindeki cevabını onaylar ve fiilî sıfatların mâhiyetinin bilinemeyeceği ve te'vîl

⁹¹ Beyazîzâde, a.g.e., s. 213; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 102.

⁹² Beyazîzâde, a.g.e., s. 214.

⁹³ Bekir Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, II, 133-134.

⁹⁴ Ebü'l-Yüsr Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 105.

⁹⁵ Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 182.

⁹⁶ İbn Ebi'l-İzz, *Usûlü'l-Akâidetü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1987, s. 6.

⁹⁷ Emrullah Yüksel, “Eş'ârîler ile Mâtürîdîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları”, *AÜİFD.*, 11/11, 1993, s. 8.

⁹⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul 1996, s. 127.

⁹⁹ İbn Ebi'l-İz, *Usûlü'l-Akâidetü'l-İslâmiyye*, s. 35.

edilemeyeceği görüşünü savunur. Ancak bu kısımda bir açıklama yapar ve “bu sıfatların aslı bizce mâlumdur” der. Bu gibi sıfatlar diğer vakitte olmayan bir zamanda gerçekleşir ve ezeldir. Kâtip yazma halinde bilfiil kâtiptir, yazma işlemi olmadığında da bu sığata sahiptir.¹⁰⁰

Tahâvî'ye göre yaratıcı (hâlık) ismi, mahlûkâtı yaratınca kazanılmış değildir. Bâri ismi mahlûkâtı var edince meydana gelmemiştir.¹⁰¹ Daha kul (merbûb) yok iken Allah'ın kendisinde “rububiyet” sıfatı vardır. Mahlûk yok iken zâtında yaratıcı (hâlık) mânası mevcuttur. Allah ölüleri diriltten (muhyî) olduğu gibi ölüleri diriltmeden önce de “muhyî” ismini hak etmektedir.”¹⁰²

Fiilî sıfatlara müstakil bir başlık altında yer veren, Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmekle birlikte bu mezhebi uygulama alanından akîde ve düşünce sahasına dönüştürerek sistemleştiren İmâm Mâtürîdî'dir.¹⁰³ O'nun bu konu hakkındaki düşünceleri Ebû'l-Muîn en-Neseffî'ye de ilhâm kaynağı olmuştur.

Mâtürîdî'ye göre Allah kendisini “âlim, hâlık ve kâdir” olarak isimlendirmiştir. O'nun hakkında nitelendirme açısından ayırım yapmanın mantikî bir temeli yoktur. Fiilî sıfatlar hâdis olursa Allah hâdisle vasıflandırılmış olur. “Allah hâlık, rahman ve rahîmdir” denildiğinde her bir sıfatla Allah'ın zâtı nitelendirilmiş olmaktadır. Zâtî sıfatlar Allah'a nispet edilmeleri açısından değişiklik arz ettiği gibi fiilî sıfatlar da böyledir. Dolayısıyla zâtî ve fiilî sıfat arasını ortaya koyacak ölçü yoktur. Mahlûk, tekvin aracılığı olmaksızın doğrudan Allah'ın fiilî olsaydı Allah'ın fesat, şer, çirkinlik ve kötülükle nitelendirilmesi gerekecekti.¹⁰⁴

Mâtürîdî eşyânın olması gerektiği gibi var olması için Allah'ın ezelde tekvin sıfatıyla nitelendirildiğini ifade eder. Bu, irâde kudret ve ilim sıfatlarında da böyledir.¹⁰⁵ Allah kendisini her şeyin yaratıcısı olarak vasıflandırmıştır. O halde Allah'ın fiili “halk ve tekvin”dir. Her ikisi de irâde ile birliktedir ve vakti gelince hâdis olarak mahlûka taalluk etmek üzere ezeli ve kadîmdir.¹⁰⁶

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın fiil, ilim ve benzeri sıfatlarla nitelendirildiğinde bunlara ezelden beri sahip olduğunu söylemek gerekir. Fakat bu vasıflandırmanın yanında onun nitelendirilmesinin çerçevesine

¹⁰⁰ İbn Ebi'l-İz, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁰¹ İbn Ebi'l-İz, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁰² İbn Ebi'l-İz, *a.g.e.*, s. 40; Sırrı Giridî, *Nakdu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslam*, Kostantiniye 1302, s. 141.

¹⁰³ Bekir Topaloğlu, “*Kitâbü't-Tevhîd*”, Giriş, s. 22.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 61-67.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 61-62.

¹⁰⁶ Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1997, s. 282.

girip ilminin, kudretinin ve tekvinin konusunu teşkil eden hususlardan söz edilince ezeli oldukları zannedilmemesi için de bunların zamanları da zikredilmelidir.¹⁰⁷

Mâtürîdî Eş'arî'nin aksine mükevven olmadan tekvinin olmasını acziyet olarak görmez, bilakis asıl acziyet tekvinin belli bir zamanda gerçekleşmesi planlandığı halde gerçekleşmemesidir. Onun sisteminde bir fiili gerçekleştirmekle vasıflanan kimsenin, fiili gerçekleştirmeden önce da ona tam yetkili olması gerekir. İşte "tekvin" sıfatı ile Allah'ı nitelendirmek böyledir.¹⁰⁸

Mâtürîdî'den birkaç asır sonra yaşamış son büyük Türk Mâtürîdî kelâmcılarından sayılan İbn Hümâm ise, fiilî sıfat hakkındaki görüşlerini istek üzerine kaleme aldığı *el-Müsâyere* adlı eserinde özetlemektedir.¹⁰⁹ İbn Hümâm, fiilî sıfatlar konusunda Mâtürîdî kelâmının belirgin özelliklerinden birisi olan "tekvin" meselesinde bağlı olduğu ekole ters düşer ve tekvin sıfatını kabul etmez. Eş'arîlerin bu konudaki görüşlerini haklı bulur ve şöyle der: "Hanefî ve Eş'arîler arasındaki ihtilâflı diğer bir mesele fiilî sıfatlardır. Bu sıfatlar tekvin sıfatı altında toplanır. Tekvin sıfatı, mükevvenâta taalluk edince tahlîk (yaratma), rızka taalluk edince terzîk (rızıklandırma) gibi isimler alır. Bunların hepsi Maveraünnehir ulemâsının söylediklerinin tersine ayrı ayrı müstakil sıfatlar olmayıp tekvin sıfatına râcidir. Tekvin sıfatının taallukunun neticesinde ortaya çıkan eserlerin çokluğu sebebiyle tekvin sıfatı da çok değil bir tanedir. Onlar fiilî sıfatların her birinin ezeli olduğunu söylerler. Bu ise kadîm olan sıfatların çoğaltılması demektir."¹¹⁰ İbn Hümâm Ebû Hanîfe'nin tekvin sıfatı hakkında "Tekvin zât üzerine zâid, kadîm bir sıfattır" şeklinde herhangi bir açıklaması olmadığını, aksine sonraki kelâmcıların Ebû Hanîfe'nin sözünden, "Allah yaratmadan önce yaratıcı; rızık vermeden önce rızık verici idi" manasını anladıklarını belirtmektedir.¹¹¹

Diğer taraftan İsmail Hakkı İzmirli de, fiilî sıfatlar konusunda diğer klasik Mâtürîdî kelâmcılarından değişik bir görüş belirterek Allah'ın fiilî sıfatlarla ezeli olarak değil de ebedî olarak muttasıf olduğunu kaleme alır. Zirâ bu sıfatlar Allah'ın zâtının gereği değil meşiyetinin bir gereğidir.¹¹²

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 62.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 62-63.

¹⁰⁹ Mustafa Türkgülü, *Kelâm İlmi*, Ankara 1997, s. 98.

¹¹⁰ İbn Hümâm, *el-Müsâyere*, Kahire 1899, s. 84-85; Ali el- Kâri, *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*, s. 64.

¹¹¹ İbn Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 85; Ali el-Kâri ise bu sözleri gaflet eseri olarak değerlendirmiştir. Bk. Ali el- Kâri, *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*, s.70.

¹¹² İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 278.

Bu meseleye belki de en son noktayı koyan Ebü'l-Mu'în en-Neseffî olmuştur. *Tebşiratü'l-edille* adlı eserinde yaklaşık doksan sayfada ele aldığı açıklamalar arasında o, fiilî sıfatlar ile zatî sıfatlar arasında hiçbir fark gözetmez, bu sıfatları hem kadîm hem de ezeli şekilde Allah'ın ne aynısı ne de gayrısı kabul eder.¹¹³ Neseffî, hocası Mâtürîdî'nin izinden giderek zatî ve fiilî sıfatlar arasını ayıracak bir tanım da yapmaz ve buna gerek de duymaz. "Bizim böyle bir fark ortaya koymaya ihtiyacımız yoktur; zira bize göre onların hepsi ezeli'dir"¹¹⁴ diyen Neseffî, tekvin sıfatının ezelde Allah'ın zâtı ile kâim bir sıfatı olduğu düşüncesindedir. Buna karşı mükevven ise hâdistir. Neseffî'ye göre Allah yarattığı için hâlık değil yaratma gücüne sahip olduğu için hâlıktır. Fiilî sıfatlar bu sebepten ezeli'dir. Çünkü bizden biri terziliğe muktedir olsa, kendisi terzilik yapmasa bile ona terzidir diye isim veririz. Fiilî sıfatlar da böyledir. Allah yaratmak ve rızık vermeğe gücü yetendir. Nitekim Allah ceza gününü yaratmadığı halde kendisini "ceza gününün sahibi" diye isimlendirmiştir.¹¹⁵

Neseffî fiilî sıfatlar bahsinde bu görüşlerin aksini savunan Eş'arî ve Mu'tezile'ye naklî, aklî ve lügavî delillerle eleştiriler yöneltir, onların fiilî sıfatları hâdis kabul etmelerindeki yöntemleri de mantık açısından tutarsız bulur. Neseffî özellikle de böyle bir konuda kendilerini yalnız bırakarak Mu'tezile mezhebinin yanında yer almayı tercih eden Eş'arî kelamcılarının bu tavrına anlam veremez. O, "Olumsuz kullanıldığında Allah hakkında bir acziyet gerektirmeyen sıfat fiilî sıfattır" ilkesine de karşı çıkar. Çünkü Yûnûs suresi 18. âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "De ki Allah'ın, göklerde ve yerde bilmediği bir şeyi mi Allah'a haber veriyorsunuz?". Bu âyette Allah Teâlâ ilim sıfatını olumsuz kullanmıştır.¹¹⁶ Neseffî'ye göre Eş'arî kelamcılarının aynı mantıkla "kelâm" ve "irâde" sıfatlarını da Mu'tezile gibi fiilî sıfatlar içerisinde kabul etmeleri gerekirdi. Çünkü Allah Teâlâ Hz. Mûsâ ile konuşmuş ancak Firavun ile konuşmamıştır. Dolayısıyla "kelâm" olumlu veya olumsuz şekilde kullanılabilen bir sıfattır.¹¹⁷

Sonuç

Sıfatlar, İslam akâdesinin temelini teşkil eden tevhi'd ile olan yakın ilgisinden dolayı üzerinde titizlikle durulmuş, hem tek başına sıfatlar, hem de sıfatların Allah'ın zâtıyla olan ilgisi, yani zât-sıfat münasebeti üzerinde fikirler beyân edilmiştir. Ehl-i sünnet kelâmcıları Allah'ın yaratmasının hangi sıfata bağlı olarak gerçekleştiği konusunda ihtilâfa düştükleri için

¹¹³ Ebü'l-Mu'în en-Neseffî, *Bahrü'l-keâm fî akâid-i Ehl-i İslâm* (trc. M. Serin), Konya, 1329, s. 9.

¹¹⁴ Ebü'l-Mu'în en-Neseffî, *Tebşiratü'l-edille*, I, 405.

¹¹⁵ Ebü'l-Mu'în en-Neseffî, *Bahrü'l-keâm*, s. 9; *Tebşiratü'l-edille*, I, 403.

¹¹⁶ Ebü'l-Mu'în en-Neseffî, *Tebşiratü'l-edille*, I, 484.

¹¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Mu'în en-Neseffî, *a.g.e.*, I, 404, 486.

onların fiilî sıfat hakkındaki görüşleri arasında da farklılık göze çarpmaktadır.

Eş'arîler Allah'ın yaratmasını kudret sıfatının müteallığı olan fiiller ile açıklanabileceğini savunur. Onlara göre Allah ezelde yaratmaya kâdir olmakla birlikte O'nun ezelde yaratıcı olduğu söylenemez. Çünkü "yaratma" sıfatı yaratılanı da beraberinde gerektireceğinden kadîm değil, aksine mahlûku var ettiği anda fiil olarak ortaya çıkan hâdis bir sıfattır. Yine onlar bu sıfatı müstakil bir sıfat olarak almak yerine "kudret" sıfatı içinde incelemenin daha doğru olacağını düşünmüşlerdir.

Allah'ın sıfatlarını müstakil birer gerçeklikler olarak kabul etmek yerine zâtın aynısı şekilde değerlendiren Mu'tezile ise fiilî sıfatları fiillerin yenilenmesi ile yenilenen arazlar olarak gördükleri için yaratmayla ilgili herhangi bir sıfat öngörmeye ihtiyaç duymamışlardır.

Mâtürîdiyye'ye gelince bizzat Allah Teâlâ kendisini fâil olarak vasıflandırmıştır. Dolayısıyla fiilî sıfatların yaratılmış olduğunu kabul etmek hem nakil hem de akıl ilkeleriyle çelişmektedir. Sonuçta sübûtî sıfatlar Eş'arîlerin iddia ettiği gibi yedi değil tekvin sıfatıyla birlikte sekizdir. Yaratma Eş'arîlere göre ilim, irâde ve kudret sıfatıyla gerçekleşirken Mâtürîdîlere göre müstakil olarak tekvin sıfatıyla gerçekleşmektedir.

Kaynakça

- Abdulkâhir el-Bağdâdî; *el-Fark beyne'l-fırak* (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1991.
 Ali el-Kârî; *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber* (trc. Hüseyin Erdoğan; nşr. Abidin Sönmez-Ömer Dönmez), İstanbul ts.
 Ali Sami en-Neşşâr; *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu* (trc. Osman Tunç), İstanbul 1999, I-II.
 Ammara, Muhammed; *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu* (trc. Vahdettin İnce), İstanbul 1998.
 Aydın, Osman; *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara 2000.
 Beyazîzâde; *İşarâtü'l merâm min İbârâti'l-İmâm* (nşr. Yusuf Abdürrezzak), Kahire 1949.
 Beyhakî; *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*, Beyrut 1985.
 Cüveynî, Ebü'l-Meâlî; *el-İrşâd* (nşr. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdülmunim Abdülhamid), Bağdat 1950/1369.
 Çelebi, İlyas; "Sıfat", *DİA*, XXXVII, ss. 100-106.
 Ebü'l-Leys es-Semerkindî; *Şerhü'l-Fıkhî'l-ebşât* (nşr. Hans Daiber), Tokyo 1995.
 Ebü'l-Muîn en-Nesefî; *Tebşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 1993, I-II. -----; *Bahrü'l-keâm fî akâid-i Ehl-i İslâm* (trc. M. Serin), Konya, 1329.
 Ebü'l-Vefâ Teftazânî; *Ana Konularıyla Kelâm* (trc. Şerafeddin Gölcük), Konya 2000.
 Ebü'l-Yüsr Pezdevî; *Ehl-i Sünnet Akaidi* (trc. Şerafeddin Gölcük), 1983.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasan el-; *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn* (nşr. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980.
- Fahreddîn er- Râzî; *el-Muhassal* (trc. Hüseyin Atay, Kelam'a Giriş), Ankara 1978.
- ; *Levâmiü'l-beyyinât şerhu esmâi'llahi teâlâ ve's-sifât*, Mısır 1323.
- Gazzâlî; *el-iktisâd fil i'tikâd* (trc. Ömer Dönmez), İstanbul ts.
- ; *Esmâ'ül Hüsnâ Şerhi* (trc. M. Ferhat), İstanbul ts.,
- Giridî, Sırrı; *Nakdu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, Kostantiniye 1302.
- Hasan Cârullah, Zühdi; *el-Mu'tezile*, Beyrut, 1990.
- Huleyf, Fethullah; *Kitabu't-Tevhîd, "mukaddime"*, Beyrut 1976.
- Işık, Kemal; *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara 1967.
- İbn Ebî'l-İzz; *Usûlü'l-Akâdeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1987.
- İbn Fûrek; *Mücerredü Makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, (nşr. Daniel Gimaret) Beyrut 1987.
- İbn Hazm; *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*, Mısır 1899, I.
- İbn Hümâm; *el-Müsâyere*, Kahire 1899.
- İbn Teymiyye; *İbn Teymiyye Külliyyatı*, (trc. M. Sait Şimşek, Ahmet Önkâl-İ. Hakkı Sezer), İstanbul 1988, III.
- ; *İsim ve Sıfat Tevhidi*, (nşr. Abdulvahid Metin), İstanbul ts.,
- İsmail Hakkı İzmirli; *Yeni İlm-i Kelâm* (nşr. Sabri Hizmetli), Ankara 1982.
- Kâdî Abdülcebâr; *Şerhü'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman-Ahmed Ebû Hâşim), Kahire 1988.
- Karadaş, Çağfer; *Bâkullâni'ye göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Bursa 2003.
- Keskin, Halife; *İslam Düşüncesinde Allah- Âlem İlişkisi*, İstanbul 1996.
- ; "İslâm Kelamında İlâhî Sıfatlar ve Yaratma", *Çukurova Ü.İ.F.D.*, s. 1, c.1, 2001, s. 69-91.
- Koçyiğit, Talat; *Kelâmcılarla Hadisciler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1984.
- Lekkânî; *Şerhu cevheri't-tevhîd*, Mısır 1955.
- Mâtürîdî; *Kitâbü't-Tevhîd* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 2002.
- Nesefî, Ebül-Berakât; *el-Umde* (trc. Temel Yeşilyurt, *İslam İnanıcının Ana Umdeleri*) Malatya 2000.
- Nureddîn es-Sâbûnî; *el-Bidâye fî usûli'd-dîn* (trc. Bekir Topaloğlu, *Mâturidiye Akâidi*), Ankara 1998.
- Özler, Mevlüt; *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, İstanbul 1995.
- Sübki; *es-Seyfu'l-meşhûr fî Şerhi Akâdeti Ebî Mansûr* (nşr. ve trc. M. Saim Yeprem), İstanbul 2000.
- Şehristâni; *el-Milel ve'n-nihâl*, (nşr. Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâgur), Beyrut 1410/1990, I.
- Şeyhizâde; *Nazmu'l-ferâid ve cem'ul-fevâid*, Mısır ts.
- Teftazânî; *Şerhu'l-Akâid* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1999.
- Topaloğlu, Bekir; "Allah", *DİA*, II, ss. 471-489.
- Türkgülü, Mustafa; *Kelam İlmi*, Ankara 199.
- Yeprem, M. Saim; *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul 1997.
- Yurdagür, Metin; *Allah'ın Sıfatları*, İstanbul 1984.
- Yücedoğru, Tevfik; "Tekvin", *DİA*, XL, ss. 388-390.
- ; *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış*, Bursa 2006.